

КОМБИНОВАНА ОДЈЕЉЕЊА – БУДУЋНОСТ ИЛИ НЕСТАНАК ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА У СЕОСКИМ СРЕДИНАМА

Радован Шарац

***Апстракт:** Због тенденције смањења броја ученика у сеоским срединама, извјесно је да ће потреба за организовањем наставе у комбинованим одјељењима постојати и у будућности. Сходно томе, учитељи ће морати да траже одговарајућа дидактичко-методичка рјешења и користе предности које пружају комбинована одјељења, притом уважавајући развојне потребе ученика. Циљ овог рада је да се истражи и утврди ефикасност постојеће организације наставе у комбинованим одјељењима, испита могућност њеног унапређења и пронађе отимално рјешење за њихову одрживост у сеоским срединама. За потребе овог истраживања коришћена је дескриптивна метода.*

***Кључне ријечи:** комбиновано одјељење, учитељ, сеоске средине*

Увод

Свако дијете има једнако право приступа и једнаке могућности у основном образовању, без дискриминације по било ком основу. Под тим се подразумијева обезбјеђивање једнаких услова и прилика за сву дјецу при почетку и наставку школовања. Колика је доступност основног образовања дјечи из руралних средина не може се са сигурношћу утврдити без детаљне анализе школске мреже и удјела ових школа у њој. Економске, историјске и опште друштвене околности условиле су да демографска слика Републике Српске посљедњих деценија има изражене негативне карактеристике. Та ситуација највише је погодила руралне предјеле, чији је и најбољи показатељ смањење броја подручних школа.

Мале сеоске школе називају се подручним школама и уобичајено су везане уз једну матичну школу. Настава у њима је најчешће организована до петог разреда, а у матичној од шестог до деветог разреда за све ученике подручних школа. Заједно чине централну школу, основну школу која се састоји од једне матичне и једне или више подручних школа. Преласком становништва из села у градове долази до затварања бројних подручних школа, што представља велики проблем за родитеље, који су у том случају присиљени да возе дјецу у школу и долазе по њих.

Због малог броја ученика школе су присиљене да споје два или више разредних одјељења у један. У таквим ситуацијама ученици више не иду искључиво са својим вршњацима у разред, већ се налазе у комбинованом одјељењу са млађим или старијим ученицима. Организација рада у комбинованом одјељењу је знатно сложенија него у „чистим” одјељењима, због саме чињенице да један наставник изводи наставу са више разреда истовремено. Многе дилеме и проблеме пред којима се налазе наставници разредне наставе рјешавају по свом дидактичко-методичком интуитивизму. Врло је важно створити што бољу атмосферу у разреду, будући да она и те како доприноси успјешности наставе.

Овај рад се првенствено бави истраживањем и утврђивањем ефикасности постојеће организације наставе у комбинованим одјељењима, испитивањем могућности њеног унапређења и проналажења отималних рјешења за њихову одрживост у сеоским срединама на подручју Бијељинске регије.

За истраживање је одабран узорак од 26 учитеља који тренутно раде у комбинованим одјељењима и 100 родитеља ученика из наведених одјељења.

Специфичности наставног процеса у комбинованим одјељењима

Наставни процес у комбинованим разредним одјељењима има низ специфичности које их разликују од класичних разредних одјељења. Комбинована одјељења чине ученици два или више разреда с којима истовремено ради један учитељ. Формирање комбинованих одјељења најчешће се проводи због малог броја ученика, углавном у сеоским подручним школама.

Организација рада у комбинованим одјељењима захтијева уважавање сљедећих специфичности при планирању и припремању за наставни час:

- наставник један дио часа ради директно са ученицима једног разреда, а индиректно са ученицима осталих разреда;
- пажња наставника је подијељена и усмјерена на два или више разреда;
- самосталан рад ученика наставник не надзире и не пружа им помоћ;
- ученици који раде са наставником ометају ученике који самостално раде (Ђурчић, 2006:166).

Улога учитеља је врло важна јер се од њега очекује спретност и сналажљивост у организацији наставе, како се ниједан разред, односно ниједан ученик, не би осјећао запостављеним. Он није само преносилац знања, него, првенствено организатор и сарадник. (Вилотијевић, 1999: 315). Поред тога, оно што комбинована одјељења чини посебним је брзо успостављање комуникације, помагање и међусобно уважавање ученика. Учитељ симултано, директно радећи с једним разредом контролише рад другог. Такве релације у раду несумњиво захтијевају и флексибилнију организацију рада и динамичнију комуникацију са два или више разреда.

Настава у комбинованим одјељењима захтијева и потпуно другачији учioniчки амбијент. Због паралелног рада са различитим разредима, односно смјеном директног и индиректног рада, учioniце морају бити функционалне и довољно простране са мобилним намјештајем да би се, по потреби, физички издвојио простор за самосталне активности група које су у индиректном раду. Такође, на организацију и извођење рада у комбинованим одјељењима утиче и одговарајући размјештај ученика у учioniци. Он је често условљен објективним условима као што су: број разреда који се комбинује, број ученика у разреду, величина и облик учioniце ради несметаног рада, важно је у клупама не мијешати ученике различитих разреда (Радивојевић, Ђурчић, 2021:165).

Због малог броја ученика наставни процес у већини подручних школа одвија се у различитим моделима комбинованих одјељења. Структура комбинованог одјељења зависи од броја ученика. Комбиновано одјељење од два разреда може имати до 18 ученика. Уколико се комбинују три разреда, та граница је 12 ученика.

Пошто се број ученика у подручним школама с годинама стално смањује, све су чешће ситуације када се у први разред упише неколико ученика, а неријетко се деси да се не упише ниједан. Ученици се тада организују у једно комбиновано одјељење од ученика два, три, четири или у ријетким случајевима и пет разреда.

Друштвени значај комбинованих одјељења

Школа је међузависно повезана са сљедећим чиниоцима локалне друштвене средине: породица, друштвене институције, здравствено-социјалне институције, културно-забавне институције и организације, спортско-рекреативна друштва, центри и објекти, друге школе у локалној средини (Радовановић, 1997:104). Улога и значај школа у руралним срединама не може се посматрати само кроз призму педагошких параметара. Оне имају и шири друштвени смисао, значај и улогу. Оне својим самим постојањем и те како дају велики допринос материјализацији уставног права о равноправности свих грађана у погледу права на основно образовање. Можемо рећи да се образовање показало најмоћнијим оружјем које друштво посједује да би себи обезбиједило усклађеност с временом.

Комбинована одјељења смјештена су у руралним срединама. Рурално друштво чине сеоске заједнице. У социологији насеља помињу се два глобална типа села: село разбијеног и село

збијеног типа. Села разбијеног типа обично се налазе у брдско-планинским предјелима и карактерише их удаљеност између кућа, од општинског средишта, али и слаба повезаност у свакодневној комуникацији. За разлику од њих, села збијеног типа настају груписањем кућа око путева, граница, ријека, битних објеката (Трнавац, 1992:217).

Некада су школе у руралним срединама имале улогу духовног и културног средишта села. Школа није била само мјесто гдје се описмењавало становништво како дјеце, тако и одраслих, него је била носилац свих нових идеја које су омогућавале становницима сеоског подручја квалитетнији и лакши живот. Оне су биле средиште културног и забавног живота села. Будући да је традиционална школска пракса увелико занемарила утицај окружења и ограничила га на сарадњу са родитељима, према ставовима појединих педагога и социолога, већина школа у руралним срединама налази се у позицији својеврсне друштвене сегрегације.

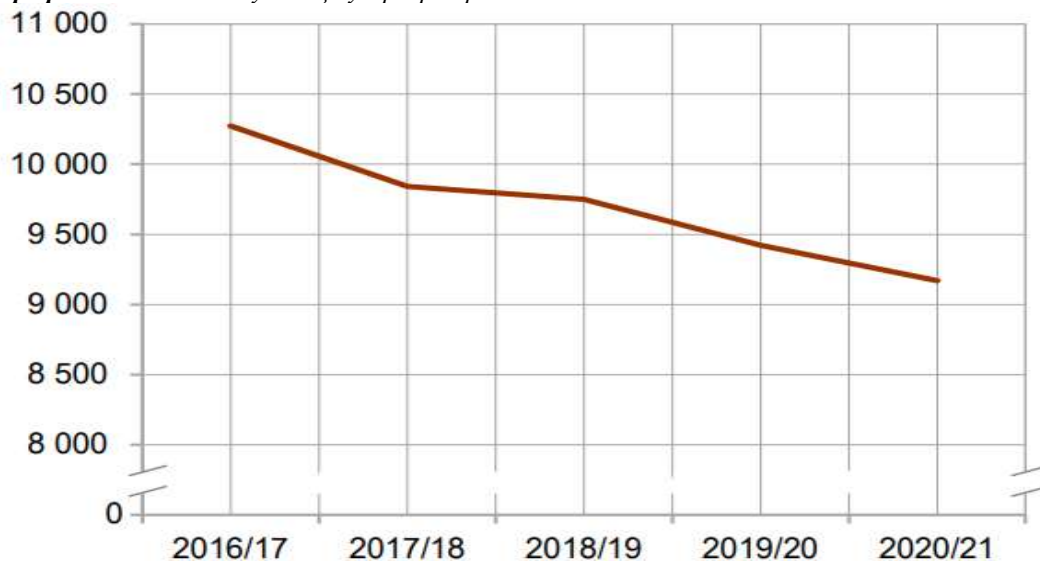
Комбинована одјељења имају велики значај и улогу и у погледу стабилизације миграционих кретања становништва која су још увијек интензивна. Одлазак младих из села доводи до тога да она све више старе. Оснивање нових породица на селу је успорено и отежано, па се нагло смањује број дјеце, односно, број ученика у школама. Идеја о оживљавању села се све чешће заговара на нашим просторима, а први корак у тој ревитализацији је школа. Док има школе, без обзира на број ученика у њој, има и наде да ће село живјети и да га је могуће обновити. Уосталом поновно отварање затворених школа много је тежи задатак него одржавање постојећих и стварање повољнијих услова за њихов рад.

Комбинована одјељења у школској мрежи Републике Српске

У основним школама у Републици Српској постоји релативно велики број комбинованих одјељења. Процијењује се да ће она и у будућности бити не само значајна, већ и трајна карактеристика школске мреже. Специфичност васпитно-образовног рада у комбинованим одјељењима представља реалност условљену остваривањем права на образовање одређених категорија становништва, демографским, економским, политичким, социјално-културним, педагошким и другим разлозима. Такве школе имају дугу традицију и извјесну будућност у срединама са малим бројем ученика.

Формирање комбинованих одјељења у основним школама представља једно од оних питања од чијег правилног рјешења великим дијелом зависи организација рада, а тим и успјех у настави. Сваке године Република Српска има све мањи број уписаних првачића. У школској 2020/2021. години уписано је 9.169 првачића, што је најмањи број у посљедњих десет година, са тенденцијом смањења броја ученика и у наредним годинама. (Графикон 1.)

Графикон 1. Уписани ученици у I разред редовних основних школа

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске, Билтен, Бања Лука 2021.

У Републици Српској тренутно постоји 654 редовне основне школе, распоређене према организационој структури и територијалној распрострањености на 188 матичних школа и 466 подручних школа. Наставу у школама Републике Српске похађа 86.435 ученика, 5.545 ученика је у комбинованим одјељењима.

Усљед негативног природног прираштаја и великог одлива становништва, смањује се број ученичке популације, што доводи и до реорганизације или потпуног укидања појединих школа. Школе годишње изгубе у просјеку око 1.600 ученика. Сваких пет и по година губи се по једна генерација ученика. То доводи до затварања многих подручних одјељења. У многим мјестима школске клупе броје свега неколико ученика. У појединим општинама уписано је чак мање од десет.

У посљедњих десет година (од школске 2011/2012) број ученика се смањило за 14.531. Просјечно годишње смањивање ученичке популације износило је од 1.300 до 1.800 ученика. Овакво бројно кретање ученичке популације доводи до рационализације школске мреже, тако да је за поменутих десет година дошло до гашења 54 подручне школе. Због масовних миграција становништва из неразвијених, изолованих и запуштених подручја у градове, које су се десиле у протеклом периоду, број матичних школа остао је непромјењен.

Већина подручних школа нема попуњене капацитете. Петоразредне школе раде са мање од десет ученика распоређених у комбинованим одјељењима, што наставни процес знатно отежава, а ученике ставља у неравноправан положај у односу на њихове вршњаке из других средина.

Предмет истраживања

Комбинована одјељења имају своје социјалне и културне специфичности које су годинама занемариване због етатизације школског система и унификације организације рада у свим школама без обзира на величину и тип школских јединица. Због специфичне структуре и организације рада стање у комбинованим одјељењима може се посматрати са два становишта:

- организација васпитно-образовног рада у комбинованим одјељењима,
- интеракција комбинованих одјељења и друштвене средине.

Циљ и задаци истраживања

Циљ овог истраживања је да утврдимо опстанак комбинованих одјељења у сеоским подручним школама, као и проналажење оптималних рјешења за ефикаснију организацију наставе у комбинованим одјељењима. Квалитет и ефикасност основног образовања и васпитања у комбинованим одјељењима тешко је процјенити уколико се не узму у обзир околности у којима она дјелују. Из овако формулисаног циља, задаци истраживања су подијељени у сљедеће групе:

- Испитивање степена интеракције комбинованих одјељења и друштвене средине, при чему би требало испитати повезаност комбинованих одјељења и локалне заједнице, те степен сарадње родитеља и школе.
- Испитати опстанак комбинованих одјељења у сеоским срединама

Прва група задатака односи се на испитивање интеракције школе и друштвене средине кроз разне видове наставних и ваннаставних активности.

Друга група задатака односи се на опстанак комбинованих одјељења у руралним срединама и начин њихове одрживости.

Хипотезе истраживања

На основу претходно утврђеног циља и задатака истраживања постављене су сљедеће хипотезе:

- Главна хипотеза:

Постојећа односи школе и локалне заједнице нису у довољној мјери ефикасни. Број ученика у основним школама смањује се сваке године, што доводи до затварања подручних одјељења.

Досадашња сазнања указују да наведени фактори негативно утичу на унапређење и модернизацију организације рада у комбинованим одјељењима.

➤ Помоћне хипотезе:

1. Претпоставља се да су односи школе и локалне заједнице нефункционални.
2. Претпоставља се да ће смањење броја ученика у руралним срединама довести до повећања броја комбинованих одјељења, али и гашења одређених подручних школа у којима је број ученика већ угрожен.

Варијабле

На основу анализе проблема и предмета истраживања утврђене су варијабле које, према функцији, имају статус зависних и независних варијабли.

➤ Зависне варијабле:

- отвореност и сарадња са друштвеном средином;
- ставови учитеља и родитеља о опстанку подручних школа и њиховог значаја за село

➤ Независне варијабле:

- стручна, педагошка и психолошка оспособљеност учитеља;

Методe и технике истраживања

Методe које ће бити примјењене у овом истраживању су одабране у складу са природом проблема, предметом, циљем и задацима истраживања, као и у складу са хипотезом истраживања. За потребе овог истраживања коришћена је дескриптивна метода. Дескриптивну методу карактерише опис педагошких појава, да би упознали њихове карактеристике и повезаност међу њима. Дескриптивна метода је веома значајна у овом истраживању јер се из ње могу изводити закључци за праксу. Тиме се може васпитно-образовна пракса унапређивати, а самим тим и сарадња између породице и школе. Кориштена техника у овом истраживању је анкетање, због проблема који се истражује. Осим тога, ову технику смо изабрали и због економичности њене примјене.

Инструменти истраживања

С обзиром на природу истраживачког проблема, као и то да не постоје стандардизовани инструменти за ову прилику конструисани су сљедећи истраживачки инструменти:

- упитник за учитеље и наставнике;
- упитник за родитеље.

Упитник за учитеље и наставнике садржи податке о сарадњи и дјеловању школе на ученике и локалну заједницу, ставове учитеља о опстанку комбинованих одјељења у сеоским срединама.

Упитник за родитеље ученика садржи податке потребне за процјену ставова о степену сарадње породице и школе у оквиру наставних и ваннаставних активности, као и ставове родитеља о важности опстанка подручних одјељења за село.

Популација и узорак истраживања

Основни статистички скуп-популацију из ког су изабране статистичке јединице за узорак истраживања чине учитељи и родитељи ученика подручних школа на територији општина Бијељина и Угљевик. Истраживање је извршено на намјерно одабраном узорку седамнаест петоразредних подручних одјељења са општине Бијељина и Угљевик. За истраживање је одабран узорак од 26 учитеља који тренутно раде у комбинованим одјељењима и 100 родитеља ученика из наведених одјељења.

Узорак је намјеран из два разлога. Прво, изабрали смо подручне школе у којима постоје различити организациони модели комбинованих одјељења, односно, оне школе у којима учитељ

или наставник ради у комбинованим одјељењима. Друго, настојали смо да се у узорку нађу подручна одјељења из различитих општина како бисмо могли упоредити дјеловање школа у различитим условима.

Врста и ток истраживања

Истраживање је развојно, јер проучава спољашњу и унутрашњу организацију рада у комбинованим одјељењима у садашњости и могућа унапређења у наредном периоду. Такође, истраживање је и примјењено, јер је окренуто непосредној пракси. Потребу за оваквим истраживањем можемо сагледати из угла теоријског, практичног и друштвеног значаја. Теоријски значај овог истраживања огледа се у указивању на специфичне услове у којима се налазе подручна одјељења, изналажењу могућности за одређене концепцијске промјене потребне за очување, прилагођавање и преуређивање ових школа. Практични значај истраживања огледа се у могућности примјене иновационих модела рада у савременој наставни и ваннаставним активностима ради ефикасније, рационалније и флексибилније организације рада у комбинованим одјељењима. Друштвени значај истраживања огледа се у промоцији школе као духовног и културног средишта села, што ће у великој мјери постаћи ревитализацију сеоских средина.

Организацију и сам ток истраживања подијељена је у неколико етапа:

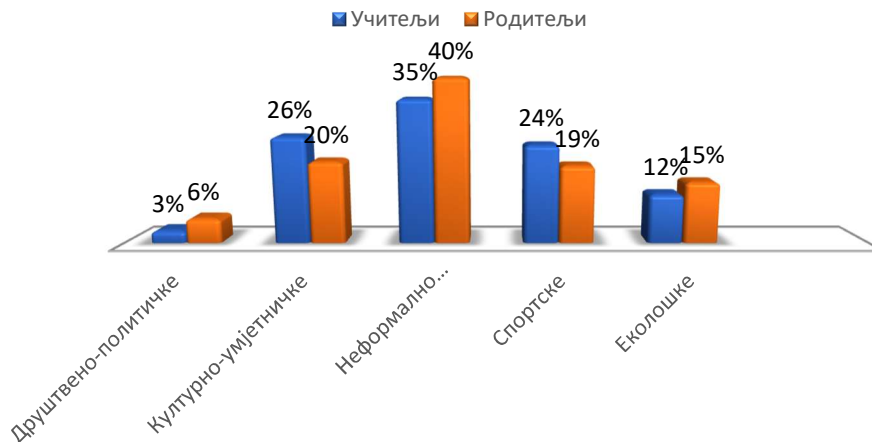
- Израда пројекта истраживања - новембар 2021. године.
- Прелиминарно истраживање – новембар 2021. године.
- Главно истраживање - децембар 2021. године.
- Интерпретација резултата – децембар 2021. године.
- Писање извјештаја – децембар 2021. године.

Комбинована одјељења и локалне заједнице

Села у Републици Српској оптерећена су бројним друштвеним, културним и економским проблемима, који онемогућавају развој села, пољопривреде и бољи животни стандард сеоског становништва. Становници сеоских области данас су, у великој мјери, незадовољни могућностима које им село пружа, друштвеним, културним и економским условима сеоског живота, која им се чине бесперспективно, осиромашено, запуштено. Основне баријере и проблеми са којима се савремене сеоске заједнице у Републици Српској суочавају су: недостатак образовних и културних институција, као и мјеста за разоноду младих, миграције, незапосленост, сиромаштво, лоша инфраструктура, традиционално устројство, друштвена изолација младих, растући јаз између руралног и урбаног, неразвијено тржиште пољопривредних производа, земљишта и кредита, несигуран пласман пољопривредних производа, недостатак мјера за развој пољопривреде, итд.

Да бисмо истражили и испитали укљученост учитеља и родитеља у друштвене облике живота локалне заједнице спроведено је анкетирање, чији су резултати приказани на графикону 2.

Графикон 2. Дисперзија резултата о укључености учитеља и родитеља у друштвене облике живота локалне заједнице

Резултати указују да је неформално дружење (35% учитеља, 40% родитеља) најзаступљенији облик друштвеног живота у селу. Што се тиче организованих облика, највећа је укљученост учитеља и родитеља у културно-умјетничке (26% учитељи, 20% родитељи) и спортске активности. (24% учитељи, 19% родитељи).

Посебну улогу у животу малих мјеста имају, управо, подручне школе заједно са својим учитељима. Оне су главна средишта свих културних активности и догађања које су битне за ту средину. Такве мале школе не брину само о квалитетном васпитању и образовању, већ и о развоју и културној улози школе. Оне успостављају сарадњу са свим друштвима унутар средина у којима се налазе, а ако их нема, саме их оснивају. Учители и ученици су главни носитељи различитих збивања, а школски простор мјесто тих збивања и окупљања мјештана, дјеце и младих. Постојање подручних школа гаранција је за останака младих људи у малим мјестима, што је основни предуслов за развој неког мјеста или села.

Друштвена укљученост и могућност да се активно учествује у свакодневном друштвеном и културном животу су од есенцијалног значаја за опстанак сеоске омладине у руралним подручјима. Изолованост школе онемогућује младима да осмишљено и плански учествују у животу властите заједнице и боље схватају средину у којој живе, развијају свијест о друштвеној одговорности грађана, солидарности и партиципацији.

У васпитно-образовном раду неопходна је сарадња породице и школе. Сарадња између школе и породице има велику улогу у постизању успјеха дјетета, као и у његовом свеобухватном развоју. Сарадња између родитеља и учитеља је један од услова за испољавање позитивних ефеката васпитно-образовног процеса. Реализација васпитно-образовног рада, поред константне сарадње, подразумева заинтересованост родитеља за неки од облика сарадње. Од тога зависи и сам исход сарадње између породице и школе.

Сумирањем резултата може се закључити да је школски систем занемарио утицај окружења и ограничио га на сарадњу породице и школе кроз традиционалне облике (родитељске састанке, информативне разговоре). Облици сарадње локалне заједнице и школе сведени су на појединачне активности, па је постављена хипотеза: *Претпоставља се да су односи школе и локалне заједнице нефункционални*, потврђена.

Опстанак комбинованих одјељења у сеоским срединама

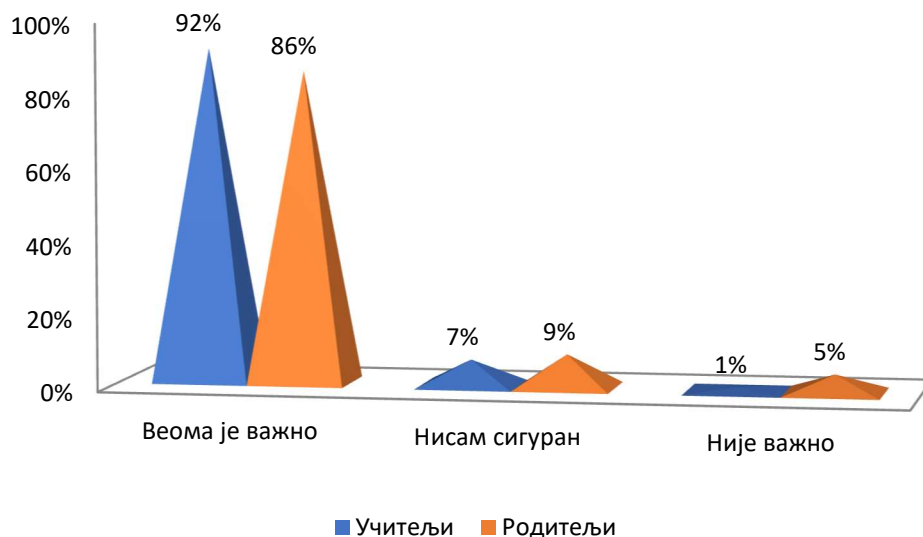
Број ученика у Републици Српској константно се смањује, па тако данас имамо више комбинованих одјељења него ранијих година. Такође, мали природни прираштај, миграције становништва из села у град, одлазак у иностранство кључни су проблеми због којих су сеоске школе све празније. Са опадањем броја ученика јавља се и проблем затварања подручних школа, јер је далеко једноставније мањем броју ученика организовати превоз до друге школе. Затварање

подручних школа није проблем само за ученике који ће морати путовати, већ и за ту средину, јер престанак рада школе значи пропадање школске зграде и престанак свих културно-друштвених активности у тој заједници.

Један од највећих изазова сеоских заједница у процесу руралног развоја је проналажење начина да се сеоска омладина задржи у селу. Млади се суочавају са незапосленошћу, сиромаштвом, друштвеном изолацијом и маргинализацијом од стране своје околине. Руралне заједнице би требало да пронађу одговарајуће механизме које би потпомогле останак младих на селу и њихов будући опстанак.

Сљедећа ставка испитивања везана је за мишљење становника села и представника школског система о важности опстанка подручне школе за село. Резултати истраживања приказани су на графикону 3.

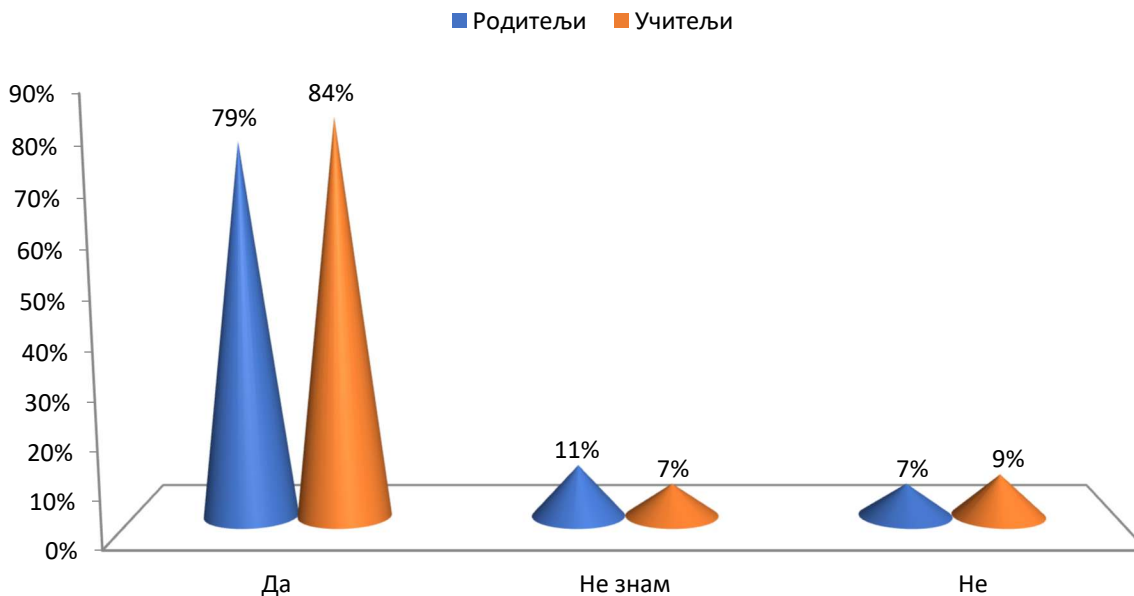
Графикон 3. Дисперзија резултата о важности опстанка школе за село

Резултати истраживања показују да 92% учитеља и 86% родитеља сматра да је опстанак школе од изузетне важности за село. Само мали проценат испитаника (1% учитеља и 5% родитеља) одговорио је са *није важно*, док је са одговором *нисам сигуран* 7% учитеља и 9% родитеља, што нам показује одлучност, вољу и жељу учитеља и родитеља да сачувају школу у свом мјесту. Да бисмо те људе задржали, а оне које су отишли вратили селима, морамо дјечи обезбиједити да имају гдје да уче, јер са гашењем школа, гасимо и села.

На питање да ли ће се број комбинованих одјељења у будућности повећавати, учитељи и родитељи дали су одговоре који су приказани на графикону 4.

Графикон 4. Дисперзија резултата о мишљењу родитеља и учитеља о броју комбинованих одјељења у будућности

Резултати истраживања указују да већина родитеља (79%) и учитеља (84%) сматра да ће комбинована одјељења постојати и у будућности, свјесни тренутног стања у селима у којима долази до све већег опадања броја ученика у основним школама, а тиме и пораста комбинованих одјељења. Иако је највећи број комбинованих одјељења у селима, географски удаљених од градова, примијећујемо да их је све више и у приградским насељима. Дјеце је данас све мање и у селу и у граду, породице се иселавају, па због свега тога остаје нам само да се надамо да ће будућност донијети неку нову наду и бољитак свима, посебно малим срединама.

Анализом резултата, добијених анкетањем, постављена хипотеза: *Претпоставља се да ће смањење броја ученика у руралним срединама довести до повећања броја комбинованих одјељења, али и гашења одређених подручних школа у којима је број ученика већ угрожен*, је потврђена.

Закључак

Број ученика се смањује што доводи до смањења броја одјељења. Већина ученика основно образовање завршава у „чистим” класичним одјељењима, један мањи, али незамјерљив број ученика прве године школовања полази у комбинованим одјељењима у којима је организација васпитно-образовног процеса специфична, с низом посебности. Смањењем броја ученичке популације долази до смањења „чистих” одјељења и формирања комбинованих одјељења. Анализом досадашњих реформи образовања долазимо до сазнања да се овим одјељењима посвећује мало пажње. Потребно је преиспитати постојеће и успоставити рационалније и ефикасније организације васпитно-образовног рада.

Чињеница је да су овакви разреди често недовољно материјално опремљени, без потребних наставних и дидактичких материјала, као и наставних извора. Без обзира на то, ученици у комбинованим одјељењима могу врло брзо да изграде пријатељске и сарадничке односе и да се оспособе за самостално учење. Као и у сваком разредном одјељењу, и у комбинованим одјељењима изузетно је важно изградити партнерски однос између школе и родитеља како би ученици сами увидјели важност позитивних односа и међусобне сарадње. Начини на који се може постићи успјешна сарадња родитеља и школе је досљедна и јасна комуникација те укључивање родитеља у рад школе. Комбинована одјељења представљају реалност и извјесну будућност у срединама са малим бројем ученика и зато је потребно више систематичности и организованог дјеловања у рјешавању бројних проблема који прате њихов рад.

Демографска слика Републике Српске веома је лоша због стопе наталитета која је знатно нижа од морталитета, рецесије, лоших животних услова, непрестаних миграција младог и образованог становништва. Сви ови проблеми се директно одражавају и на мале подручне школе које имају своју историју и одувијек су биле центар дешавања у селу. Сваке године број првачића је све мањи.

Овај рад је имао за циљ да укаже на комплексност проблема малих сеоских школа са комбинованим одјељењима. Са једне стране, истакнути су многобројни проблеми са којима се срећу ученици, учитељи, али и читаво друштво у Републици Српској у условима депопулације села и неповратног замирања живота у њима. Са друге стране, истакнуте су предности, љепоте и прије свега значај њиховог постојања у овим селима. Ове школе су симбол живости и наде за села. Њиховим нестанком би вјероватно била изгубљена свака нада за преживљавање сеоских заједница уопште.

Литература

Вилотијевић, М. (1999): Дидактика 3 организација наставе, Завод за уџбенике и наставна средства, Учитељски факултет Београд, Београд

Радовановић, С. (1997): Школа и друштвена средина, Институт за педагогију филозофског факултета, Београд

Радивојевић Д., Ћурчић М. (2021): Методика наставе природе и друштва, Универзитет у Источном Сарајеву, Педагошки факултет Бијељина, Бијељина

Трнавац, Н. (1992): Мале сеоске школе, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета, Београд

Ћурчић, М. (2006): Методичка и организациона структура наставе природе и друштва, Завод за издавање уџбеника, Источно Сарајево

Извори:

Републички завод за статистику Републике Српске, (2021): Билтен, Бања Лука